

Türk Düşüncesinin Önemli Aydınlarından Ahmet Mithat Efendi'nin Toplum Felsefesi Açısından Bir Hikâye İncelemesi: "Felsefe-i Zenan"

An Investigation on the Philosophy of Society Found by Ahmet Mithat Efendi on Felsefe-i Zenan Story from the Important Intellectuals of Turkish Ideology

NURTEN KIRIŞ YILMAZ*, SAVAŞ KAYAN

Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Isparta, Türkiye
nurtenkiris@sdu.edu.tr, tel. +90 246 211 4181

Özet: Doğadaki bütün canlıların türü koruma ve devam ettirme, beslenmek için av bulma, başka canlılarca avlanmama, iş bölümü yaparak hayatını devam ettirme gibi bir arada yaşamak için çeşitli sebepleri vardır. Onların bu birliklikleri, onları belli bir çıkar kapsamında bir arada tutar. Bir canlı türü olarak insanın da bir arada yaşamak için çeşitli sebepleri vardır. Ama insanın hemcinsleriyle birlikte yaşaması sadece bir çıkar birlikliği değildir. Çünkü insan biyolojik kimliğinin dışında bir değer varlığı olarak toplumsal bir varlıktır. Onu toplum dışında düşünmemiz mümkün değildir. Toplumun içindeki insan, kadın erkek gibi cinslerinden hareketle değil topluma katkısı, uyumu, yeri ve önemi açısından ele alınır. O akıl sahibi bir varlık olarak topluma faydalı olacak şeyleri artırmak ve zarar verecek şeylerden de onu korumakla mükelleftir. Bu anlamda toplum üzerine düşünüldüğünde insanın bireysel bir varlık olarak katkısı ele alınır, toplum felsefesi de tüm bu ortak çabanın felsefesidir. Bu anlamda bir toplum felsefesi yapan Ahmet Mithat Efendi, Tanzimat devrinin önde gelen fikir adamlarındandır. Çalışmalarında Tanzimat döneminin düşünsel arka planına önemli hizmetleri olan bir aydın olarak, özellikle "Dağarcık" ve "Kırkanbar" adlı dergileri ile çok büyük bir kitleye hitap etmiştir. Avrupa aydınlanmasının etkilerinin görüldüğü Tanzimat döneminde öne çıkan bireycilik, hoşgörü, laiklik, eşitlik, özgürlük ve hak gibi fikirler Ahmet Mithat Efendi ile toplumun bütünü için önemli bir hal almıştır. O roman, hikâye, tiyatro, tarih, coğrafya, felsefe, din, ekonomi hatta görgü kurallarına kadar her alanda yazmış ve toplumu dönüştürme uğruna çalışan bir toplum düşünürüdür. Bu çalışmada da bu büyük aydının, toplumun değişimi için sarf ettiği çabanın bizzat görüldüğüne şahit olduğumuz "Felsefe-i Zenan" adlı eseri ele alınacaktır. Çünkü Ahmet Mithat Efendi, "Felsefe-i Zenan" isimli eserinde kadınların toplum içindeki yerini ortaya koymakla aslında bütün bir toplumun yapısının ipuçlarını vermiş ve bir toplum felsefesi yapmıştır.

Anahtar Kelimeler: Aydınlanma, Toplum, Aydın, Türk Edebiyatı, Felsefe.

Abstract: All the living creatures in nature have various reasons to live together such as the aim of maintaining and the continuity of the species, hunting for feeding, avoiding from being hunted by other creatures, and maintaining the life by doing work part. This togetherness keeps them together in a particular benefit. As a living species, there are various reasons for living together. But living together with fellow human beings is not merely an association of benefits. Because human beings are a social asset as a value asset other than biological identity. It is not possible to think him outside of society. The people within the society are treated not from gender like woman and man, but from contribution to society, harmony, place and importance. As an intelligent being he is obliged to protect the society from things that can damage it, and increase the useful things for society. When we think about society in this sense, the contribution of man as an individual being is dealt, and philosophy of society is the philosophy of all this common effort.

Ahmet Mithat Efendi is one of the leading thinkers of the Tanzimat period. As an intellectual with considerable services in the intellectual background of the Tanzimat period in his studies, especially with the magazines "Dağarcık" and "Kırkanbar" has appealed to a very large audience. Ideas such as individualism, tolerance, secularism, equality, freedom and rights, which stood out in the Tanzimat period when the effects of European enlightenment were seen, became important for the whole society with Ahmet Mithat Efendi. He is a community engineer who has written in every field to novel, story, theater, history, geography, philosophy, religion, economy and even etiquette, and Works for the transformation of society. This work will cover the work "Felsefe-i Zenan", in which we have witnessed his great effort for the exchange of society. Ahmet Mithat, in his work titled "Felsefe-i Zenan", actually gives clues about the structure of a whole society and makes a social philosophy by putting the place of women in society.

Keywords: Enlightenment, Society, Intellectual, Turkish Literature, Philosophy.

Giriş

Avrupa'da XVII. yüzyılın ikinci yarısıyla XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde "akıl" mutlak yol gösterici kabul edilmiş ve bu durum Avrupa toplumlarının bilimsel ve teknolojik alanda gelişmesini sağlamıştır. Tolan, "bu ekonomik ve toplumsal olaylar ve fikir akımları ile bunlar arasındaki etkileşim (...) ve değişim sonucunda" Avrupa toplumları ortaya çıkmıştır (TOLAN, 1996, s. 106-7) der. Aydınlanma dönemi olarak adlandırılan bu dönemde, düşünce ve ifade özgürlüğüne verilen önem beraberinde eleştirel bakışı da getirmiştir. Dini eleştirme bir tabu olmaktan çıkmış, din ve batıl inançlar, akıl ve bilimle uyumadığından insanlığın önünde

bir engel olarak görülmüştür. Bireysel ve akılcı bakış, laik ve modern toplum düzeninin oluşmasını sağlamıştır. İnsan, aklını kullanarak, imkânsız denilen birçok şeyi yapabilme gücüne sahip olduğunu görmüştür. Aklın tek kılavuz olarak görüldüğü Aydınlanma döneminde, toplumsal anlamda Rönesans düşüncesinin etkisiyle yayılan hümanizm ve hoşgörü (*tolerans*) fikri, bilimlerin etkisiyle yayılan pozitivizm anlayışı, Tanrı ve din ile ilgili eleştiriler neticesinde ortaya çıkan yeni yaklaşımlardan biri olarak deizm, devlet yönetimi anlamında laik düşünce ve siyasi düşünce olarak liberalizm gibi kavramlarla toplumun yeniden düzenlenmesi gerektiğine inanılmıştır. Aydınlanma, düşünen ve sorgulayan bir insanı ön şart olarak belirlemiş, bu insanların yalnızca aklın kılavuzluğunda hareket eden özgür bir birey olduğunu kabul etmiştir. Burada insan aklına verilen önem, bilim, siyaset, din, ekonomi, eğitim gibi bir toplumun tüm önemli alanlarını değiştirmiştir. Tolan'ın ifade ettiğine göre, “sürekli olarak gelişen ve değişen bu çok boyutlu yeni düzen, etkilerini önceleri yavaş yavaş, sonraları da ulaşım ve iletişim olanaklarının hızla gelişmesiyle daha çabuk bir biçimde bütün dünyaya yaymaya başlamıştır. Türk toplumu ise, söz konusu oluşumun başlarından beri bu yayılma alanının içerisinde bulunmaktadır” (TOLAN, 1996, s. 103-4). Bu etkilenme sonucunda Osmanlı Devleti'nde özellikle askeri alanda bir takım yenileşme hareketlerine girilmiştir. Tanzimat Fermanı ve Meşrutiyet'in ilanı ile hemen her alanda Batılılaşma çalışmaları hız kazanmıştır. Buna karşın Batı'da yaşanan gelişmeler, Devletin siyasi ve ekonomik durumundan dolayı tam olarak yakalanamamıştır. Batı'nın kendi içinde halktan devlete ya da tabandan tavana şeklinde gerçekleştirdiği aydınlanma hareketi, Osmanlı'da yukarıdan devlet eliyle gerçekleştirilmeye çalışılmış, bu yüzden de aydınlanma bir türlü özümsememiş ya gelenekçiler tarafından reddedilmiş ya batıcılar tarafından topluma uygunluğuna bakılmaksızın direkt kopyalanmış ya da gelenekle batıcı olan fikirler yan yana yer almış, bunun sonucunda da yanlış batılılaşma ya da batılılaşmama söz konusu olmuştur. Yine de azınlıklar, Avrupa'ya gönderilen öğrenciler, Batılı düşünürlerin fikirlerinden yapılan çeviriler aracılığıyla Avrupaî düşünüş ve yaşam tarzının etkisi tüm toplumda yavaş yavaş kendisini göstermeye başlamıştır. Edebiyat, eğitim, günlük yaşam gibi pek çok alanda görülen Batı etkisi, toplumdaki her alanda dönüşüm sağladığı gibi insanın, özellikle de kadının yerinin sorgulanmasını beraberinde getirmiştir.

Ahmet Mithat Efendi toplum üzerine yazdığı eserlerinde, Batı'nın olumsuz etkilerini ortadan kaldırmaya çabalamıştır. Özellikle “materyalizm, nihilizm, anarşizm, sosyalizm, radikalizm gibi doktrinlerden (...) bahsediş, haklarında bilgi vermek veya tanıtmaktan çok (...) Batının bu menfi cereyanlarına karşı Osmanlı gençlerini ikaz etmek(...)” amacıyla (KARAKUŞ, 2015, s.61). Öte yandan eserlerinde Türk toplumunun gelenekçi yapısındaki problemleri de ele alarak, bunlara bir eleştiri de getirmiştir. Bu eleştirilerinde övdüğü ve vurguladığı yerler de önemlidir. Ahmet Mithat öncelikle toplumun eğitimine önem vermiş bir aydındır. Bu eğitim kadın erkek ayrımı olmaksızın toplumun bütününe ele alacak şekilde planlanmıştır.

Bu dönemde Avrupa'da gelişen kadınların toplum içindeki rollerine ilişkin fikirler, Osmanlı basınında da tartışılmaya başlanmış; ilk senelerde çoğunlukla erkeklerin öne çıktığı bu tartışmalarda 19. yüzyılın sonlarında Türk Düşüncesinde kadınların sayısı da giderek artmıştır (VAN OS, 2001, s. 338). Bu tartışmalarda öne çıkan konu özellikle kadının eğitimi üzerine olmuştur. Batı'daki Aydınlanma tesirlerinin etkili olduğu Tanzimat döneminde yaşamış Namık Kemal, Şinasi, Ahmet Mithat Efendi gibi önemli Türk aydınları, edebiyatı toplumu eğitmek için bir araç olarak görmüş, eserlerinde kadının eğitimi, aile ve toplum içindeki yeri gibi konuları ele almaya büyük önem vermişlerdir. Bu etkilenmeler neticesinde Türk kadını için Tanzimat'la birlikte eğitim ve hukuk alanında da önemli gelişmeler yaşanmaya başlamıştır. 1847 yılında kız ve erkek çocuklara eşit miras hakkı tanınmasının ardından, 1856 yılında Osmanlı topraklarında kadınların köle ve cariye olarak alınıp satılmaları yasaklanmıştır. 1870'te Kız Öğretmen Okulu “Dar-ül Muallimat” açılmıştır. 1880'li yıllardan itibaren kadınlar gazete sütunlarında düşüncelerini dile getirmeye başlamışlar, kendilerine özgü dergiler çıkarmaya başlamışlardır (YAPAR GÖNENÇ, 2006, s. 75-76). II. Meşrutiyet'in ilanından sonra kadın dernekleri kurulmaya başlanmış; kadınlar, kamusal alanda da kısmen de olsa yer almaya; hemşire, ebe, öğretmen, yazar olarak toplumsal ve ekonomik yaşama katılmaya başlamışlardır.

Tanzimat döneminde toplumun yapısına ve toplumun önemli parçası olan kadın eğitimi konusuna en çok değinen yazar kuşkusuz Ahmet Mithat Efendi'dir. Ahmet Mithat Efendi, hâce-i evvel (ilk öğretmen) tavrıyla hemen her konuda halkı bilgilendirmeye çalışmış; romanlarında olay akışını kesip araya girerek neyin doğru, neyin yanlış olduğunu belirtmiştir. Bazı kesimlerce bu öğretici ve hemen her alandan bahseden tavrı eleştirilse de Karakuş'a göre, “(...) onun her şeyden bahseden biri olması hemen her tür çalışmada bilgi aktarma düşüncesini taşıması göz ardı edilmesine sebep teşkil etmez. Çünkü aktardığı bilgi ve görüşlerin

karşısında tavır almayan biri değildir. Bu yüzden onun, bir aracı ve tanıtıcı olarak gözden geçirilmesi gerekmektedir” (KARAKUŞ, 2015, s. 60). Çalışmada ele aldığımız “Felsefe-i Zenan” (AHMET MİTHAT, (Letaif-i Rivayat Serisi), 2008) adlı hikâye Ahmet Mithat Efendi tarafından henüz 28 yaşındayken 1870 yılında yazılmış ve toplumsal dönüşümün kadınlar aracılığıyla olacağı inancından dolayı özellikle onların eğitimine vurgu yapan ilk eserlerdendir. Yazar, kadının eğitimi ve toplum içindeki yerini *Mihnetkeşan*, *Diplomalı Kız*, *Yeryüzünde Bir Melek*, *Dürdane Hanım*, *Henüz On Yedi Yaşında*, *Jöntürk* gibi pek çok eserinde ele almıştır. Kız çocuklarının eğitimi ve yetişmesi konusuna büyük önem veren Ahmet Mithat, “Osmanlı kadınının, Batı kadını karşısında, ‘sınırların aşılması’ kaydıyla, eğitim görmesini, yabancı dil öğrenmesini hatta çalışabilmesini arzulayan bir aydın olarak dikkati çeker” (ÇONAĞLU, ty., s.223). Bunu yazılarının dışında gerçek hayatına da yansıtan Ahmet Mithat Efendi, ilk kadın yazarımız olan Fatma Aliye’yi manevi kızı olarak kabul etmiş, onu yazma konusunda desteklemiş ve onunla ilgili “Fatma Aliye Bir Osmanlı Kadın Yazarın Doğuşu” adlı biyografiyi yazmıştır.

“Felsefe-i Zenan” isimli hikâyede, Ahmet Mithat Efendi, ana kahramanlarını kadınlardan seçmiş ve diğer kahramanları bu ana kahramanlar etrafında şekillendirmiştir. Biz de çalışma da bu hikâyeden hareketle, 19. yüzyılda Avrupa’da ve Osmanlı’da toplumun durumuna, toplum içinde kadının yerine ve önemine, Tanzimat dönemi Türk Edebiyatı ve Felsefesine kadınların bakış açısından toplumun belli başlı, ekonomi, eğitim, çalışma hakkı, eşitlik, miras, evlilik gibi pratiklerine değinerek toplum felsefesi yapmış olan yazarın görüşlerine yer vereceğiz.

Toplumun Yeniden İnşasında Kadının Eğitimi

Gelenekten ve dinden kopmadan, Batılı bir toplum oluşturmak isteyen bir kısım Tanzimat aydınları oluşturmak istedikleri yeni toplum düzeninde kadına büyük bir önem atfeder. Ahmet Mithat’ta “Felsefe-i Zenan” adlı hikâyesinde aynı çizgide hareket etmiştir. Hikâyedeki kadın kahramanlar, okumayı seven kültürlü kişilerdir. Hem Fazıla Hanım hem de evlat edindiği Akile ve Zekiye zamanlarının çoğunu okumaya ayırırlar.¹ Her gün çeşit çeşit kitaplar okuyarak bilgilerine bilgi katmak isterler. Hikâyenin ana kahramanlarından Fazıla Hanım, babasından “gramer, mantık, ilahiyat gibi kimi temel bilgileri aldıktan sonra hadis, tefsir ve buna benzer diğer ilimleri de sırf kendi gayretiyle çalışıp öğrenmiş, pederinin ölümünden sonra dahi felsefeye merak sararak, ele geçirebildiği kitaplarla haşır neşir olmuş ve söz konusu ilimce de bir hayli bilgi edinmişti(r)” (AHMET MİTHAT, 2008, s.7).

Fazıla Hanım, bütün vaktini öğrenmeye, ilim sahip olmaya ayıran bir kadın kahramandır. O, geleneksel toplumlarda kadına biçilen rollerden uzak durur ve öyle ki, “yiyeceği yemeği pişirmek veya bir kazan su koyup giyeceği çamaşırı yıkamak işlerini bile eğitim ve öğrenimine engel bir meşguliyet sayarak çarşı aşçısından yemeğini getirt(ir) ve çamaşırını da dışarıya yıkat(ır)” (AHMET MİTHAT, 2008, s.7) durumdadır. Türk toplumunda kadının asli görevleri arasında görülen yemek, temizlik işleriyle uğraşmayan Fazıla Hanım, hemen herkesle ahbaplığı kesmiş sadece kütüphaneci ile iletişim kurmaktadır. Çünkü kütüphaneci onun kitaplara kolay ulaşmasını sağlayan dolayısıyla da ilmini artırmaya yardımcı olan bir araçtır. Fazıla hanım, hadis, tefsir gibi dinî ilimlerin yanında mantık, felsefe gibi ilimleri de öğrenen bir karakter olarak Ahmet Mithat Efendinin Doğu ve Batı’yı sentezleyen bir kahramanıdır. Öte yandan bir diğer dikkat çekici nokta ise Fazıla Hanım’ın, ilk eğitimini babasının vermesidir. Bu nokta önemlidir çünkü eğitiminde babasının rolü, kadınların eğitilmesinin toplum için ne kadar önemli olduğunu bilen aydınları ön plana çıkarmaktadır. Zaten, Tanzimat döneminde Ahmet Cevdet Paşa, Ahmet Mithat Efendi gibi aydınlar baba olarak da kızlarının eğitimine önem vermişler, topluma eserleriyle olduğu kadar eylemleriyle de örnek olmuşlardır. Ahmet Cevdet Paşa, daha önce de bahsettiğimiz Ahmet Mithat Efendinin manevi kızı olarak gördüğü ilk kadın

¹ Hikâyede kadın kahramanlara verilen isimler bu açıdan dikkat çekicidir. Fazıla, “ahlâkı, ilmi ve sâhip olduğu meziyetler bakımından üstün (kimse), fazilet sâhibi, erdemli, faziletli” (AYVERDİ, 2011, s. 372).; Akile, “akıllı (kimse)” (AYVERDİ, 2011, s. 29).; Zekiye, “çabuk anlayan, anlama yeteneği olan, zekâsı keskin (kimse)” (AYVERDİ, 2011, s. 1382).; Kamile, “ilim, fazilet ve hüner sâhibi, mânevî meziyetleri bakımından belli bir olgunluğa erişmiş (kimse)” (AYVERDİ, 2011, s. 615) anlamlarına gelmektedir. İsimler, akli, bilimi, çalışmayı, fazileti, olgunluğu sembolize eder. Tanzimat yazarı, Batı’nın akılcı, ilerlemeci, aydınlanmacı zihniyetine büyük bir hayranlık besler ve bu nedenle de hikâyede kadınları fiziksel özellikleriyle değil, çalışmalarıyla, eğitimleriyle, eylemleriyle ön plana çıkarılmıştır.

romancımız olan Fatma Aliye'nin babasıdır. Bu düşünürler hem kendi çocuklarına, hem de toplumun eğitimine bu anlamda büyük katkı sağlamışlardır.

Ahmet Mithat Efendi, Fazıla Hanım aracılığıyla kız çocuklarının eğitimine vurgu yapar. Sadece onun değil, toplumun dönüşümü için örneğin ana kahraman Fazıla, evlatlık olarak aldığı kızlara okuma yazma öğretir, onları birçok konuda bilgilendirir. Zamanının çoğunu bu iki çocuğun eğitimine adar. Fazıla hanımın yanındaki Zekiye ve Akile ise bu eğitimden yakınmak şöyle dursun, var güçleriyle her şeyi öğrenmek için çaba sarf eder. Yazar tüm bu karakterlerle, geleneksel değerleriyle ters düşmeden akla ve bilime önem veren Türk kadının örneklerini vermektedir.

Hikâyede Fazıla Hanım'ın ölümünden sonra da evde öğrenimine devam eden Zekiye, bir eğitici/öğretici olarak ücret karşılığı Muhsin Paşa'nın çocuklarının eğitim ve öğretimini üstlenir. Dönemin koşullarında toplum içinde çalışma hayatına atılıp, ekonomik özgürlüğünü sağlayacak kadın için ilk mesleklerden birinin öğretmenlik olması tesadüfi değildir. Çünkü bu dönemde kadına verilen görevlerde, “devlet bizzat ya da aydınlar grubu aracılığıyla değişim sürecine müdahale etmiş, onu var olan geleneksel yapıyı bozmayacak bir doğrultuda yönlendirmeye çalışmıştır” (ÇAKMAK, 2018, s. 45). Bu çizgiye uygun olarak, kadını edilgenlikten aktifliğe yönlendirmek isteyen yazar, dönemin şartları içinde özel öğreticiliği uygun görmüştür. Zaten Tanzimat sonrası eserlerde kadınların sıklıkla karşımıza çıkacağı meslek öğretmenlik olacaktır. Belli bir eğitim seviyesine sahip olan kadın, toplumun aydınlatılması, çocukların yetiştirilmesi, yeni neslin oluşmasında büyük önem arz etmektedir. Bunun bilincinde olan dönemin aydınları kadının eğitimini çok önemsemişlerdir.

Toplumsal Yapıda Kadın ve Ekonomik Özgürlük

Ataerkil toplum yapısında kadının rolleri ev işleri ve çocuklarla ilgilenmek şeklinde belirlenmiştir ve hatta sınırlanmıştır. Böylesi bir toplumda, çalışan, üreten, ailenin geçimi için gelir elde eden kişi erkektir. Kadın, kocasına ve evine bağlı, bağımlıdır. Gelenek ve dinin belirlediği bu iş bölümünde erkek, kadından üstün durumdadır. Ancak Tanzimat aydınları bu genel kabulün değişmesi için topluma mesajlar veren, doğruyu görmelerini sağlayıcı eserler bırakmışlardır. Örneğin, hikâyede Fazıla Hanım, babasından kalan iki evden birini satmış, ondan gelen gelire yaşamını sürdürmeye çalışmıştır. Kendisinin öleceğine ilişkin gördüğü rüyadan hemen sonra da mal varlığını eğitimini ve bakımlarını üstlenerek evlatlık aldığı Zekiye ve Akile'nin üzerine geçirmiştir. Burada Ahmet Mithat Efendi yine bir toplum felsefesi örneği sunmaya çalışmış ve yüzeysel de olsa miras meselesine değinmiş, mirasın kızlara da bırakılabileceğini vurgulamıştır. Bu durumu hikayeleştirirken kız çocuklarının başkalarına muhtaç olmadan yaşayabileceği vurgusundan hareketle, kadınların ekonomik özgürlüğünün ne kadar önemli olduğunu ve kadın erkek eşitsizliğinin ortadan kaldırılması gerektiğini göstermeye çalışmıştır.

Öte yandan hikâyenin daha ilk cümlelerinden itibaren, Fazıla Hanım kızlarına, “hisse senetlerinin geliriyle” (AHMET MİTHAT, 2008, s. 11) yaşamalarını öğütlerken, yazar ekonomik özgürlüğün önemini vurgulamaktadır. Fazıla Hanıma babasından, Zekiye ve Akile'ye de Fazıla Hanım'dan miras kalır. Üstelik Ahmet Mithat Efendi Zekiye aracılığıyla kadını çalışma hayatına da sokar. Zekiye, belli bir maaş karşılığında Muhsin Paşa'nın çocuklarına öğretmenlik yapacaktır. Zekiye çalışarak kendi parasını kazanan ilk kadın kahramanlardan biri olarak Türk Edebiyatındaki yerini alır. Toplumsal hayatta kadının refah içinde yaşayabilmesi için eğitime ve yeterli gelire ihtiyacı vardır. Ahmet Mithat Efendi, ekonomik özgürlüğü olmayan kadınları, başkalarına muhtaç ve kötü durumda kalacakları için ana kahraman Fazıla hanımın sözleriyle uyarır. Buradaki uyarı hem kadınların kendi ekonomik özgürlükleri için mücadele etmesine yönelik hem de erkeklerin toplumsal yapıya katkı sağlayabilmek için kadının ekonomik özgürlüğüne yardımcı olmalarına yönelik olarak ele alınır. Hem Fazıla Hanım'ın hem de Akile ve Zekiye'nin erkek egemen bir toplumda erkekten bağımsız, kadın başlarına yaşamlarını sürdürebilmelerini sağlayan şey sabit gelirlerinin olmasıdır. Kadın yeterli gelire sahip olduğu sürece hiçbir kadına ya da erkeğe muhtaç olmadan hayatını sürdürebilir düşüncesi vurgulanmıştır.

Toplumsal Yapıda Evlilik Müessesesi ve Kadının Bireysel Özgürlüğü

Toplum kadın ve erkeklerden oluşan bir bütündür. Kadın ve erkeğin birleşmesiyle toplumun en küçük yapı taşı olan aile oluşacaktır. Türk toplumunda aile önemsenen bir kurumdur ve bu yapı içinde kadın, yuvayı yapan dişi kuş olarak nitelenmiş, aileyi ayakta tutan, onu şekillendiren bir eş, bir anne olarak düşünülmüştür. Kendini eşine ve çocuklarına adayan kadının bireysel özgürlüğü ise arka planda kalmıştır. Aşkın örtük bir şekilde yaşandığı, evlilik ve boşanma konusunda da söz hakkının ataya, erkeğe ait olduğu Cumhuriyet öncesi dönemde, kadın pasif bir konumdadır. Bu duruma dikkat çekmek isteyen Tanzimat dönemi eserleri aşk, evlilik ve aile kavramlarını örnek olaylar çerçevesinde tartışmıştır.

“Felsefe-i Zenan”da kadın kahramanların evliliğe radikal bir karşı çıkışları söz konusudur. “Henüz bakire olmakla birlikte otuz beşini geçmiş ve evlenip barklanmayı da bütün bütün aklından çıkarıp olanca arzu ve hevesi ile kendini sadece eğitim ve öğrenime adanmış bir kadın” (AHMET MİTHAT, 2008, s. 8) olan Fazıla Hanım, Zekiye ve Akile adlı kız çocuklarını evlat edinir, onların eğitimleri ve öğrenimleriyle meşgul olur. Evliliğe karşı büyük bir antipatisi olan Fazıla Hanım’ın, çocuk sahibi olma isteği evlat edinme ile gerçekleşir. Yazar, kız çocuklarının eğitimi kadınlar tarafından evlat edinilmesinin önemine dikkat çekmekle birlikte; otuz beş yaşına gelmiş ve evlenmemiş kahramanının bakire olduğunu belirterek, onun gayr-i ahlaki, evlilik dışı birlikteliğinin olmadığını da vurgulama gereği duyarak dönemin geleneksel fikrini de gizli olarak ortaya koyar. Çünkü geleneksel toplum yapısında bir kadının tek başına yaşaması, üstelik evlat edinmesi pek de alışıldık bir durum değildir. Yazar, kadını ev içinde tutmak, evlendirmek, çocuk doğurmak yükümlülüğü altında hapsedmek istemez. Ancak geleneksel ataerkil toplum yapısını dönüştürmeye çalışırken kadını öne çıkaran tavrını gelenekle de örtüştürmek ister.

Fazıla Hanım’ın evlilik karşısındaki olumsuz düşünceleri, Akile ve Kamile Hanımda erkek düşmanlığına dönüşür. Akile’ye göre erkek, kadını “şehvani dürtülerinin tatmini için bir oyuncak bilen bir herif”tir (Ahmet Mithat, 2008, s. 36). Kamile Hanım ise koca denen şeyi, içi biberle doldurulmuş güzel bir Sadberk gülüne benzetir (AHMET MİTHAT, 2008, s. 37). Hikâyede, kadının evlilik kurumundaki, erkeğin gözündeki yeri sorgulanır. Akile’ye göre evlilik, kadının özgürlüğünü kaybettiği tehlikeli bir kurumdur. Onun bakışıyla evlenen kişiler ki kadınların bu evlilikte söz sahibi olmadıkları düşünülürse, bir müddet sonra mecburi olarak bir arada bulunurlar. Özellikle kadınlar maddi özgürlüğe ve boşanma hakkına sahip olmadıklarından daha da zor durumda kalırlar. Bunun farkında olan Akile, “Evlenen ve kocaya varanların dirliği düzenliği pek entipüften bir şey. Aradan altı ay, bir sene geçtikten sonra geçinmeleri şart ve mecburiyet halini alıyor, işte onun için birbirlerini seviyormuş gibi bir tavırda bulunuyorlar” (AHMET MİTHAT, 2008, s. 35) diyerek Zekiye’nin yanlışa düşmesine engel olmaya çalışır.

Daha önce de bahsettiğimiz üzere kendisi evlenmeyen Fazıla Hanım, kızlarının da evlenmesini istemez ve onlara evliliğin kötülüklerinden bahseder. Kızlara, “kocaya mocaya varmayarak, şu evceğizde, size bıraktığım hisse senetlerinin geliriyle hanımlar gibi yaşayıp gidersiniz” (AHMET MİTHAT, 2008, s. 11) diye tembihler. Evlilik, bir kadının, özgürlüğünü kendi elleriyle bir “herifin zorba pençeleri”ne teslim etmekten başka bir şey değildir. Ona göre, keyfince yaşamak varken kocaya varıp da ömrünü bir erkeğin üzerine kurmak, esaretten daha şiddetli bir haldir (AHMET MİTHAT, 2008, s. 11). Fazıla Hanımın kızlarına evlilik konusundaki olumsuz düşüncelerini söylerken her defasında gelirlerinin yerinde olduğunu belirtmesi, o dönemdeki evlilik algısının ekonomik özgürlükle direk bağlantılı olduğunu göstermektedir. Fazıla Hanım’ın evlilik hakkındaki düşünceleri, 1870 tarihli bu hikâyeden yaklaşık yüz yıl sonra Avrupa’da ortaya çıkacak olan radikal feminizmin evliliğe yaklaşımıyla örtüşür. Bu da Ahmet Mithat’ın, kadının toplumdaki yerini sorgulamada Avrupa’nın ilerisinde düşüncelere sahip olduğunu gösterir.

Fazıla Hanım’ın nasihatlerine, Akile’nin uyarılarına rağmen hikâyenin ilerleyen kısımlarında öğretmenlik yapmak için kardeşinin yanından ayrılan Zekiye, Paşa’nın divan kâtibi Sıtkı Efendi ile evlenir. Zekiye her ne kadar Sıtkı Efendi’yi beğense de evlilik konusunda fikir beyan etmekten çekinir; evlilikte asıl söz sahibi, bir erkek ve aile büyüğü olan Muhsin Paşa olarak gösterilir. Bu evliliğin, Tanzimat Edebiyatında yanlışlığı ısrarla vurgulanan görücü usulü ile evlenmeden pek de farkı yoktur. Akile, Zekiye’nin Sıtkı Efendi ile yaklaşmasını bir felaket olarak niteler. Hikâyede Akile, Zekiye evlendikten sonra ona mektup yazarken, ciddi bir konuya değinecekken vazgeçer ve aklından şunları geçirir: “Neme lazım; şimdi Zekiyeğim bu gibi konuların üzerinde durup düşünecek halde değildir. Evi barkıyla meşguldür. Allah bilir ama esenliğinin

devamına dair yazdığım dilekleri dahi okuyabilmeye belki de vakit bulamaz” (AHMET MİTHAT, 2008, s. 45). Burada yazar evli kadının okumak, düşünmek, yazmak gibi eylemlerden daha önce gelen meşguliyetleri olduğunu ifade etmeye çalışır. Bu geleneksel bakış, Akile'nin tavrında da kendini gösterir. Kadın, bir seçim yapmak zorundadır; ya evinin kadını olacak ya da özgürce okuyup düşünebilmek için evlenmeyecektir. Günümüzde bile evlilik ile iş eğitim hayatı arasında ya da iş hayatı arasında bir takım sorunların doğacağı düşünülmektedir. Buna karşın günümüzde bile kadınlar “çocuk da yaparım kariyer de” sloganıyla, hem iş ve eğitim alanında hem de aile hayatında başarılı olunabileceğini göstermeye çalışmaktadır. Bu nedenle Tanzimat dönemi eserleri ve o dönemin toplumsal koşulları açısından bakıldığında bu düşünceyi pek de yadsımamak gerekmektedir.

Öte yandan Sıtkı Efendi ile evlenen Zekiye hayat tecrübesinden bağımsız olarak kendi evliliğinin diğer evliliklere benzemeyeceğini düşünmektedir. Çünkü eş olarak seçtiği erkek, katip olması nedeniyle Zekiye'nin eğitimine de katkı sağlamaktadır. Onu bir kadın olarak geleneksel düşünce ile eve kapatacak, eğitim almasını, kendisini yetiştirmesini ve topluma faydalı olmasını engelleyecek biri değildir. Ancak hikâyenin devamında bu tür bir sebeple değilse de başka bir toplumsal sorunla; Sıtkı Efendi'nin, Zekiye'yi, cariye Mah-i Taban ile aldatması nedeniyle evliliği olumsuz neticelenecektir. Böylelikle Fazıla Hanım ve Akile, evlilik ve erkekler karşısındaki olumsuz düşüncelerinde haklı çıkmış olacaklardır. Buradaki önemli nokta yine hikâyenin o dönemin toplumsal yapısında yer alan cariye ve çok eşlilik gibi fikirlerin eleştirilmesi adına kurgulanmış olmasıdır. Sıtkı Efendi için ikinci bir kadınla birlikte olmasında yanlışlık söz konusu değildir. Çünkü ona bu hakkı din ve gelenek vermiştir. O, “bir şey ki şeriata uygun olduktan sonra onu kabul etmemek olur mu?” (AHMET MİTHAT, 2008, s. 53) diyerek kendisine verilen bir hakkı kullandığını belirtmektedir.

“Henüz On Yedi Yaşında” adlı romanında, bir eğlence evinde tanışıp aşık olduğu Kalyopi adında bir Rum kadını anlatan ve onunla birlikte yaşayan Ahmet Mithat Efendi, “Osmanlı toplumunun o dönemdeki bir gerçeği olarak erkekler için çok eşliliği savunmuş, kendisi de iki eşli yaşamıştır” (BAŞOĞLU, 2014, s. 181). Ahmet Mithat Efendi, tek kadınla evlilik meselesinde Batı toplumunu eleştirmekte ve Avrupalı erkeklerin çok eşli olmamakla birlikte çoğunun gizli ilişkileri olduğunu, bunun da daha ahlaksız bir durum olduğunu belirtmektedir (ŞİMŞEK, 2013: s. 147). Hikâyede Sıtkı Efendi de çok eşliliğe sıcak bakan bir kahramandır o, şeriatın, erkeğe verdiği birden fazla kadınla evlenme izninin rahatlığıyla hareket etmektedir. Yazar, bir erkek olarak çok eşliliğe yakın dursa da kadın açısından bu durumun kabul edilmesinin güç olduğunu da farkındadır. Ahmet Mithat Efendi buradan hareketle toplumun önemli bir meselesi olan çok eşlilik durumuna hikâyede yer vermiştir. Yazar, Akile'nin ağzından erkeklerin çok eşliliğinin geleneklerden ve erkeklerin tutumundan kaynaklandığını belirtir, dine yönelecek olumsuz eleştirileri Hz. Muhammed'in ahlakından bahsederek önlemeye çalışır.

Hiç erkeklere inan olur mu? Şehvet elinde esir olan bir erkek, o esaret boyunduruğundan boynunu kurtarabilir de Hz. Muhammed'in eşsiz ahlakınca verdiği tavsiyelere uygun hareket edebilir mi? Hele ki gelenekler, bir kadını yalnız bir erkeğe ait kılarak, erkeği bir sürü kadına sahip edip durur ve erkekler de bu nimetin kadrini takdirde kusur etmemekle bulunur iken, hazır kendilerine açık açık şehvetle yaklaşan bir kıza namus ve iffetten bahsedebilirler mi? (AHMET MİTHAT, 2008, s. 52).

Bu bölümdeki bir diğer önemli nokta ise yazarın kadın erkek eşitliğini özel hayata da yansıtarak açıklamasıdır. Kocasını cariye ile yaklaşması esnasında gören Zekiye'ye, kocası Sıtkı Efendi şaşkın ama pişkince “Ne oldun?” sorusunu sormuş, Zekiye ise “sen beni bir erkekle bulmuş olsaydın ne olur idiysen ben de aynıyla öyle oldum!” (AHMET MİTHAT, 2008, s. 53) diyerek tepki vermiştir. Ahmet Mithat Efendi çok açıktır ki, Zekiye'nin bu sözüyle erkek ve kadının eşit olduğunu, karşılaştığı olayın hem erkek hem de kadın için uygun olmadığını belirtmeye çalışmaktadır. Zekiye'nin bu sözü toplumda erkeğe tanınan bir ayrıcalık şeklinde olağanlaştırılan duruma karşı bir isyandır. Sıtkı Efendi'nin, kendisi için normal gördüğü davranışı, Zekiye için normal karşılaması, hatta bunu düşünmesi bile geleneksel toplum yapısında mümkün değildir. Ancak hikâyenin ana fikrinde kadın için en büyük ahlaksızlık olarak nitelenen bir olayın erkekler için de hoş görülemeyeceği yani bu anlamda da bir eşitlik olması gerektiği vurgulanır. Yazar burada iki önemli vurgu da bulunur, ilki evliliğin toplumun en küçük yapı taşı olan ailenin kuruluşu için önemli olduğu, ikincisi ise

kadın ve erkeğin bu kurumda da eşit olduğu vurgusudur. Bu sebeple erkek geleneksel yapının kendisine tanıdığı birtakım ayrıcalıklardan vazgeçmelidir.

Öte yandan Ahmet Mithat Efendi, Mah-i Taban isimli cariyeye aracılığıyla, cariyeliğin getirdiği sakıncaya da değinmiş olur. Hikâyede, bir tarafta erkek egemen yapıya başkaldıran, bağımsız bir yaşam kurmaya/sürdürmeye çalışan Fazıla, Akile, Zekiye gibi kadınlar; bir tarafta da kendi yaşamı üzerinde hak sahibi olmayan bir cariyeye ile toplumun iki uç noktasındaki kadınların karşılaştırılması da yapılmaktadır. Doğu kültürüyle yetişen Tanzimat yazarı, Batı kültürünü tanıyınca eserlerinde, Doğu'nun ahlakıyla Batı'nın aklını birleştiren kadın tipinin örneklerini verir. Ahmet Mithat Efendi, cariyeliğin geleneksel toplumun bir sorunu olduğunu görmüş ve kadının bireysel özgürlüğünün ortaya konulmasını hedeflemiştir. Topluma, geleneksel değerlere sırt çevirmeden modern bir şekil vermek isteyen yazar, Avrupa aydınlanmasının da etkisiyle birey, eşitlik ve özgürlük fikirlerini yansıtmaya gayret etmiştir.

Toplumsal Yapıda Kadın ve Özgürlük

Tanzimat döneminde kadınlar lehine önemli gelişmeler olurken, kadın geleneksel rollerine hapsolmuş şekilde yaşamaya devam eder. Eğitim alanında reformlar yapılmasına rağmen kadın ve erkek arasındaki cinsiyet eşitsizliği güncelliğini korumaktadır. Kadının özgürlüğü, ev içinde, mahrem alanıyla sınırlanmıştır (ŞEKER, 2017, s. 644). “Felsefe-i Zenan”da kadın, ekonomik özgürlüğü için dışarı çıkmak zorunda değildir. Dışarı, özgürlüğün tehlikeye girebileceği, kaybedilebileceği tehlikeli bir alandır. Dışarıya adım atma cesaretini gösteren kahraman Zekiye’dir. Zekiye’nin evden ayrılmasını istemeyen Akile, endişelerini “sen Muhsin Paşa konağına girer girmez en evvel dalkavukluk denen iğrenç sıfatı kabul edeceksin (...) Kendi serbesti ve hürriyetini onların rızası yolunda mahvedip gideceksin” (AHMET MİTHAT, 2008, s. 15) diyerek dile getirir. Akile’nin bu şekilde karşı çıkmasının tek sebebi, Zekiye’nin, özgürlüğünden ödün vermesinden korkmasıdır. Bu özgürlüğü kaybetme endişesi hikâyeye boyunca Akile’nin zihnini meşgul eder. Akile, yine de Zekiye’nin özgürlüğüne engel olmaz, onu uyarır, ama aynı zamanda da onu seyahat için cesaretlendirir. “Madem ki bu seyahati bir kere hayal ettin, şimdi kendini ondan mahrum etmek akıl karı değildir” (AHMET MİTHAT, 2008, s. 15). Akile, karşı olmasına rağmen, Zekiye’nin hayalini gerçekleştirmesini ister. Çünkü yazar burada bir bireyin özgürlüğüne sınırlandırma getirmenin doğru olmadığını göstermeye çalışır. Belli bir öğrenim görmüş, özgürlüğün adeta tutsağı olmuş bir insanın, başkasının özgürlüğüne müdahale etmesinin düşünülemeyeceğini vurgular. Aydın fikre sahip bir kadın olan Akile, seçiminde Zekiye’ye müdahale etmeyecektir. Böylece, Paşa’nın teklifini kabul eden Zekiye, hem evden dışarı adım atan hem de emeğiyle para kazanan bir kadın kahraman olarak ele alınır.

Zekiye’nin çalışmak istemesini, Akile bir çeşit tutsaklığa benzetir. Kadın çalışarak ekonomik özgürlüğünü kazanacaktır. Ancak bu sefer de işverenin kölesi durumuna düşecektir. Akile, bu konudaki düşüncesini “Çünkü biz manevi bir otoritenin hükmü altına giren kişinin, kendi hürriyet yularını, o otorite sahibinin eline teslim etmiş olacağı inancında değil mi idik?” (AHMET MİTHAT, 2008, s. 24) diye açıklar. Akile, yaşadıkları dönem için sahip oldukları özgürlüklerinin ne kadar kıymetli olduğunu farkındadır. Özgürlüğünü kaybetme endişesiyle evlenmek de, çalışmak da, evden dışarı çıkmak da istemez. Bu durumda ele alınan kadın özgürlüğüne, ancak evin içinde yani adeta bir fanusta sahip çıkabilmekte, onu ancak orada koruyabilmektedir. Bu tür bir özgürlük kadın için, bir çeşit esarete dönüşmüştür. Kahramanlardan Zekiye ise, ekonomik ve düşünce yönünden sahip olduğu özgürlüğünü, mekânsal olarak da genişletmiştir. Akile’ye göre daha girişken, mücadeleci bir ruha sahiptir, verili olanla yetinmemekte ve Akile’ye nazaran daha aktif bir tavır sergilemektedir. O, hem dış dünyaya açılmak hem de çalışarak faydalı bir uğraşla gelir seviyesini yükseltmek ve daha da önemlisi asıl anlamda özgür olmak istemektedir. Ev içindeki bir özgürlüğe kanaat etmeyen Zekiye, tüm bu sebeplerle, Akile ile yaşadığı evden dışarı çıkarak, Halep’e gitmiş ve dış dünyaya açılmıştır. Yazar burada geçimi sağlayacak gelirleri, okuyacak kitapları olan ve özgürlüklerini en azından kendi evlerinin içerisinde kazanmış olan bu kadınların asıl anlamda özgür olmadığını, kadının özgürlüğünün iç dünyada değil bizzat toplumsal yaşamda ortaya konulması gerektiğini vurgulamaya çalışmaktadır. Ahmet Mithat Efendi hikâyesinde bir yandan güçlü, eğitilmiş, özgür ve eşit kadınların fikirlerinde de hatalar olabileceğini göstermeye çalışırken, bir yandan da en doğrusunu yapan kahramanın, sonunda acı da çekse özgürlüğünün, ekonomik bağımsızlığının ve hayallerinin peşinden giden Zekiye olduğunu ima eder.

Sonuç

Ahmet Mithat Efendi eserlerinde toplumun yapısını ele alıp, inceleyip, değiştirmeye ve dönüştürmeye çokça çaba sarf etmiş bir Tanzimat aydınıdır. Hem geleneksel bir toplumun içinde yaşamış olmasından dolayı hem de aydınlanmanın en çok etkisinin yaşandığı ve Avrupa medeniyetinin en çok etkisinde kalınan dönemde yaşamasından dolayı gelenekle Batıyı birleştirmeye çalışmış bir aydındır.

Tanzimat’la birlikte örnek alınmaya başlanan Batılı düşünce ve yaşam tarzı, Türk toplumunda kadınların özgürlüğü, hakları, eğitimi gibi konularda da etkisini göstermiştir. Ahmet Mithat Efendi, “Felsefe-i Zenan” adlı hikâyesinde kadınların bakış açısından, aykırı bir kadının ve evlatlıklarının hayata, evliliğe ve erkekler ilişkin görüşlerine yer verir. Yazar, kadın kahramanların yaşam tarzı, evlilik ve erkeklere bakışı, ataerkil bir toplumda yalnız başlarına yaşamaları, ekonomik özgürlüklerinin olması, eğitim ve öğretime önem vermeleri gibi yönlerden önemli görüşler ileri sürer. Hikâyedeki kadınlar, birey olarak karşımıza çıkan ve yaşadıkları toplumun erkek egemen bir yapıya sahip olduğunun da farkında olan kahramanlardır. Osmanlı toplum yapısında evin içinde olan kadının bu hikâyede de kendini gerçekleştirdiği mekân yine evin içidir. Avrupa’da toplumsal yapının yeniden düzenlenmesi, aydınlanma düşüncesinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Tanzimat aydınının Batı’yı yakından takip etmesi ve oradaki tartışmalardan, düşüncelerden haberdar olması; onları Osmanlı devletinin toplumsal sorunlarını da incelemeye itmiş, toplumsal sorunlar hakkında çözüm ve öneriler aramaya sevk etmiştir. Toplum yapılarının farklı olması, Avrupalı hak ve özgürlük arayışlarının Osmanlı toplumu için birebir tercüme edilmesine engel olmuştur. Bu çalışmada da bir Tanzimat aydını olan Ahmet Mithat Efendi’nin “Felsefe-i Zenan” adlı hikâyesinde toplum üzerine ortaya koymaya çalıştığı çözüm yollarına değinilmeye çalışılmıştır.

Ahmet Mithat Efendi toplumsal yapının önemli bir parçası olarak kadınlar üzerine felsefe yapmaya çalışmış, kadın kahramanlar aracılığıyla özgürlük, eşitlik, birey ve ekonomik özgürlük gibi aydınlanmanın önemli fikirlerinin sorgulanmasına izin vermiştir. “Felsefe-i Zenan”, erkek bir yazar tarafından yazılmasına rağmen, geleneksel söylemin dışına çıkmayı başarmış, olaylara kadınların açısından bakabilmiş, kadınları hak ve özgürlük konusunda erkeklerle eşitlemiş cesur, örnek bir metindir. Yazar, her eserinde toplumun farklı bir meselesini ele almış, doğruları ve yanlışları bir öğretmen, bir baba gibi göstermeye çalışmıştır. Abdülhak Hamid Tarhan’ın, “bir milletin kadınları, ilerleme derecesinin ölçüsüdür” sözünden hareketle de diyebiliriz ki, toplumun gelişmesi ve ilerlemesi toplum içindeki kadının durumuna bağlıdır. Öte yandan eğitilmiş, özgür düşünceli kadınların yetiştireceği çocuklar toplumun emanet edileceği kişiler olmaları bakımından çok önemli olacaktır. Aydın kadın tarafından yetiştirilecek çocukların yeni, modern toplumu oluşturacağını gören Ahmet Mithat Efendi kadın kahramanlar üzerinden bir toplum felsefesi yapmıştır.

Kaynakça

- AHMET MITHAT EFENDİ, (2008). (Letaif-i Rivayat) Felsefe-i Zenan. İstanbul:Sel Yayıncılık.
- ARGUNŞAH, H. (2013). Ahdiye ile Ceylan Arasında Bir Jön Türk: Ahmet Mithat Efendi’nin Feminizmi. International Periodical For The Languages. Literature and History of Turkish or Turkic. Volume 8/9. Summer.
- BAŞOĞLU, N. (2014). “Ahmet Mithat Efendi’nin Karı Koca Masalı Adlı Eserinde Evlilik Kurumu”. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi. Sayı 3/3.
- ÇAKMAK, B. (2018). “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Uzanan Çizgide Osmanlıda Kadın Hareketleri, Dönemin Tiyatrosunda Kadının Temsili ve Kadın Sorunu”. Tiyatro Eleştirmenliği ve Dramaturji Bölüm Dergisi. Sayı:11.
- ÇONOĞLU, S. “Ahmet Mithat’ın Letaif-i Rivayat Adlı Eserinde Kadın”. Türk Dili. <http://www.tdk.gov.tr/images/221-242.pdf> (Erişim Tarihi: 09.04.2018).
- KARABULUT, M. (2013). “Tanzimat Dönemi Türk Romanında Kadın Üzerine Tematik Bir İnceleme”. Erdem Dergisi. Sayı: 64. Haziran. 2013.
- KARAKUŞ, R. (2015). Felsefe Serüvenimiz. Ankara: Aktif Düşünce Yayınevi.

- AYVERDİ, İ. (2011). Kubbealtı Misalli Büyük Türkçe Sözlük. İstanbul: Biltur Basım Yayın.
- ORAL, U. Türkiye’de Feminizmin Tarihi. <http://www.uguroral.com.tr/arastirma/turkiye-de-feminizmin-tarihi>. (Erişim Tarihi: 09.04.2018).
- ŞEKER, A. (2017). “Türk Romanında Toplumsal Cinsiyet Açısından Kadın Temsillerine Yönelik Sosyolojik Bir Çözümleme”. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi. Cilt: 10. Sayı: 54.
- ŞİMŞEK, Y. (2013). “Ahmet Mithat Efendi’nin Jön Türk Romanında Kadına Bakış ve Feminizm Düşüncesi”. Dede Korkut Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi. Cilt:2. Sayı:4.
- TOLAN, B. (1996). Toplum Bilimlerine Giriş. Ankara: Adım Yayıncılık.
- VAN OS, NICOLE A. N. M. (2001). “Osmanlı Müslümanlarında Feminizm”. Mehmet Ö. Alkan (ed.), Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası. Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi. İstanbul: İletişim Yayınları.
- YAPAR GÖNENÇ, A. (2006). “Fransa’da ve Türkiye’de Kadın Hareketleri”, İstanbul: İstanbul İletişim Fakültesi Dergisi.